

Pyntesjuka og nøysomme romerikinger – om drakthistorie

Skrevet av Bjørn Sverre Hol Haugen

«Dandselyst og pyntesyge - de to ting følges gjerne ad i de klager over tjenerklassens forhold, som jeg så ofte har hørt på landet.» Slik åpner Eilert Sundt sitt avsnitt om «Klædedragt» i kapitlet «Huslivet og sæderne på øvre og nedre Romerike» i boka «Om Sædelighetstilstanden i Norge», som han publiserte i 1857. Det overrasker ikke at bønder, husfolk og tjenere beskyldes for overdådighet, det fins det mange utsagn om fra både 17- og 1800-tallet. Men Sundt vil ikke føre videre de fordommene han har hørt, han synes det som andre sier er overdådig pynt, helst ser nokså tarvelig ut. Derfor går han ut og intervjuer romerikingerne om hvordan de kler seg, og om hvordan de har skaffet seg klærne sine.

I denne artikkelen går jeg tett på Sundts analyse av alminnelige romerikingers klesdrakt midt på 1800-tallet. Jeg følger ham inn i husmannsstuene og opp på stabbursloftene, og supplerer og kontrasterer Sundts beskrivelser med illustrasjoner av plagg og påkledde mennesker. Mens bevarte plagg fra denne tida helst er festklær, og oftere fra bønder enn husmenn, får Sundt fram et tydelig sosialt perspektiv i sin tekst. Når jeg bruker Sundt som utgangspunkt, er det likevel noen forhold som ikke kommer fram. Denne artikkelen handler derfor om voksne folks klær, og både barneklær og rituelle klær til dåp og bryllup er utelatt. Jeg får heller ikke anledning til å gå inn på en del drakttilbehør som smykker eller fottøy. Frisyre kunne fortjent større plass, og det samme gjelder yttertøy.

Gustav og Karen Slette giftet seg i 1898. Brudedrakten var typisk for Rælingen i siste halvpart av 1800-tallet. Bruden bærer myrtekrans både i hodepynten og på brystet.

Bildet viser Hans Olsen og Maren Gurine Halvorsdatter på Løken i Eidsvoll med barn. Foreldrene sitter foran, og Hans er kledd i «bånsjur» med dobbeltspente vest, halstørkle og langbukser. Maren Gurine har kappe på hodet og kjole med et rosete halstørkle. De to sønnene, Iver og Ole, har smale sløyfer og enkeltspente vester fra 1870-åras mote. Døtrene Anne Marie, Indiania, Augusta (Gusta), Martine og Oleana har nyrokokkjoler. Anne Marie, til venstre for faren, har tydelig krinoline under skjørtet.

Tjenerlønn

Den beste kilden til «tjenerklassens» draktbruk, er å undersøke lønningene i landbruket hvor de fleste var sysselsatt, mener Sundt. Lønn for en tjenestegutt og ei tjenestejente besto på denne tida bare delvis av penger. Attåt pengene ble en fastlagt mengde klær, tekstiler og tekstilmaterialer utbetalt årlig. Sundt var interessert i statistikk, og innså at han ikke fikk et stort nok materiale om han bare baserte undersøkelsen på egne observasjoner og intervjuer. Han allierte seg derfor med et apparat av informanter som i brevs form fortalte ham om forholdene i de ulike bygdelaga. Som lønn for ett års tjeneste, skulle en gutt ha et visst antall skilling utbetalt, og i tillegg «fulle klæder», som også ble kalt «en gang», trulig av betegnelsen «gangklær». Hovedplaggene i «en gang» var midt på 1800-tallet bare en frakk (kjol) og bukser. Tidligere var hovedplaggene vest og bukser. Og allerede ved dette punktet i beskrivelsen presenterer Sundt et viktig poeng: Innholdet av «fulle klæder» har vært åpent for forhandlinger mellom ansatt og arbeidsgiver flere ganger i løpet av 1800-tallet.

Materialene i tjenesteguttens klær var ufarget vadmél. Tidligere innebar det hvite klær, for det var nesten bare hvite sauer. Nå var svarte sauer vanligere, og svart og hvit ull ble blandet til grått. Klærne skulle leveres ferdig sydd, men om gutten ville ha fôr i noe plagg, måtte han skaffe tøyet sjøl og betale skredderen ekstra. Sundt holder opp et eksempel fra Nes på Romerike, hvor husbonde, tjener og skredder nå er blitt enige om at bonden holder fôr i livet på kjolen, noen også i ermene. Gardbrukerne har også gått med på å forhøye taksten for skredderhåndverket, som var beregnet ut fra hvor mange dager som skulle brukes på hver «gang». Dermed får tjenesteguttene i Nes nå fôrede kjoler og bedre søm enn før. Knappene, derimot, må de fleste koste sjøl, og likedan om de vil ha vadmelet farget og perset.

Gjennom denne typen forhandlinger ser vi hvordan klærne for tjenestefolket bare endret seg langsomt og etter forhandlinger med flere parter. Det samme er tilfelle med lintøyet, for til «fulle klæder» hørte også to skjorter. Disse skulle være ei av lerret og ei av strie, enten av lin eller hamp, alt etter hva som ble dyrket på garden. Som lønn holdt lin og hamp seg derfor lenger enn moten tilsa – for omkring 1850 var det bomull som var det gjeveste skjortetøyet. Videre skulle en tjenestegutt hvert år ha et par strikkede hoser og et par attpåbindinger, det vil si nye føtter i et par hoselegger som fortsatt kunne gjøre nytte for seg. Han skulle også ha votter og et par snøsokker – og endelig to par sko.

Stutte og lange bukser

Buksene var også gjenstand for debatt. Den europeiske moten utviklet seg fra knebukser til langbukser i første del av 1800-tallet. En periode mellom 1800 og 1820 var begge deler like moderne, men så ble knebuksene lagt bort. For tjenesteguttene på Romerike var det likevel ikke så lett å få endret på dette, ettersom det måtte mer stoff til for langbukser enn for knebukser. Og taksten for tjenerlønn rakk bare til knebuksene, slik Sundt beskriver det. Han har fått nøyaktige opplysninger om denne overgangen fra Nes herred, og at tjenesteguttene sjøl måtte legge til det ekstra som trengtes for å skaffe langbukser. Etter forhandlinger med husbonden, ble taksten endret, slik at den på Sundts tid inkluderte langbukser. Men så var snøsokkene, som tidligere hadde utfyllt knebuksene, fjernet. Og dermed kunne det gå på ett ut, og var ikke å regne som noen reell lønnsforhøyelse, mente Sundt.

I praktisk arbeid var kombinasjonen av knebukser og snøsokker dessuten funksjonelt – det gir større fleksibilitet enn langbukser. Blir en blaut oppover buksebeina i løpet av arbeidsdagen, så er hele buksa blaut. Med snøsokker, hoser og knebukser kunne de blaute klesplaggene byttes ut og tørkes mens en fortsatt var påkledd. Jeg holder det for rimelig at dette også bidro til at mange brukte knebukser lenge etter at moten foreskreiv langbukser.

Men når det sto om tjenerlønn, var det viktig å følge moten – klærne ble jo først brukt som høgtidsklær, før de ble degradert til arbeidsklær.

Trøye, kjol og bonjour

Sundt får inn fyldige opplysninger om de eldre, side kjolene som var preget av 1700-tallets mote. Tjenerne fikk like gjerne ei kortere rundtrøye, skriver han. Han beskriver også snippkjolene som ble moderne omkring 1800. Og omkring midten av 1800-tallet er det igjen side kjoler som preger motebildet, i alle fall for den jevne mann. Moteplagget kalles bonjour, av fransk for god dag. Og som moteplagg ble dette ganske raskt et formiddagsplagg, mens snippkjolen holdt seg som kveldsantrekk for de som hadde flere ombytter i løpet av dagen.

For tjenerne Sundt skriver om, er det side frakker av vadmél som er del av lønna. Og vil de ha dem etter moten, med fôr i skjøtene, lommer og kanskje til og med stopp i brystpartiet, så må de legge det til det som kreves av ekstra materialer sjøl. De fleste bøndene ser likevel mellom fingrene med den ekstra tida det tar for skredderen å gjøre klærne moteriktige.

Det er så vidt meg bekjent ikke bevart noen hverdagsklær fra Romerike som stammer fra 1850. Men en bonjour fra Elton i Nannestad kom inn til Norsk Folkemuseum omtrent 100 år etterpå. Den er av et mørkt stoff med blå striper, i registreringa oppført som bomull. Jakkeplagget er dobbeltspent med perlemorsknapper, og fasongen er tydelig innsvingt i livet med skjøter som strutter over hofter og bak. Det opplyses at plagget skal være laget til en brudgom. Bukser fra samme tida fins nesten ikke bevart, antagelig fordi nøytrale, svarte bukser lett kunne slites ut til hverdags. Men akkurat som moten foreskrev innsvingt liv på bonjouren, ble også buksene sydd med tydelig sleng nederst.

Under jakkeplagget krevdes til høgtidsbruk en vest. Vesten var omkring midten av 1800-tallet uten ermer, den hadde farget og mønstret forstykke og ensfarget rygg av simplere materiale. Det er bevart ei rekke slike vester fra Romerike, som viser hvor stor farge- og mønstervariasjon som fantes. Mange vester ble vevd i rutemønster av verken, men også kjøpestoff som silke, bomull og blandingsmaterialer var gjevt.

Mange vester var dobbeltspent, og nedbrettet krage hadde nå avløst den eldre ståkragen. Enten gikk krage og slag i ett og kaltes sjalskrage, eller de ble delt opp i krage og slag. For å få den ønskede motesilhuetten, ble vestene vattert i bryststykkene og et spensel med spenne og tamp i ryggen snørte livet så det så smalt ut.

Vest fra Nes, med diagonale striper.

Til den moteriktige mannens antrekk hørte etter hvert flosshatten, og mot slutten av 1800-tallet bowlerhatten, mens skjermlua kom i bruk hos arbeidsfolk.

Kvinneklær

Eilert Sundt reiste omkring på Romerike og så med egne øyne hvordan allmuen var kledd. Men dette ga ikke nok materiale for undersøkelsen, og han fikk tilsendt opplysninger fra så vel Østfold som Hedmarken. I beskrivelsene av tjenestejentenes lønnsklær er flere av plaggene av verken. Verkenstoffene er igjen delt i to grupper, fra Østfold kommentert som grøvre og finere.

Det framgår at de grove verkenstoffene har lin- eller hampegarn i renning, med ull som innslag. Finere verken var vevd med bomullsrenning og ull innslag. Det står ikke noe om farger og mønstre her, men i bevarte plagg kommer en rik variasjon av stripete og rutete stoffer til syne.

Ruter har vært moderne til mange ulike tider gjennom flere hundreår, og omkring 1850 kom de for fullt tilbake. Det sies at dronning Victoria av Storbritannia var med på å gjøre rutene populære, ettersom hun benyttet skotskrutede stoffer i sine kjoler og gjorde dem akseptert som ballantrekk. På landsbygda i Norge førte denne moten til en oppblomstring av verkenvevnader.

Kunsthistorikerne har avgrenset perioden og kalt den nyrokoko, fordi mange elementer ble tatt opp igjen fra hundre år tidligere. De samme verkenstoffene opptrer både i kvinnenes kjoler, stakker og livstykker – og i mennenes vester. Ofte var stoffet lagt på skrå i livstykker og vester, slik at rutene står på høgkant, og både de og stripene danner skrånende linjer fra brystpartiet og ned mot midjen. Dermed virker livet smalere og brystkassa/bysten større.

Sundt lar seg overraske over den store likheten i tjenerklærne på Østlandet, og setter opp Ringsaker i Hedmark og Rakkestad i Østfold for sammenligning. Det er i prinsippet de samme plaggene som utgjør lønna, og når Ringsaker og Rakkestad er like, må vi regne med at Romerike som ligger midt mellom, også har samme takst. Videre er prinsippet for årlig utdeling av lønnsklaer det samme. Det ene året får jentene i Ringsaker stakk og trøye, mens de i Rakkestad får kjole og trøye. Det andre året får jentene i begge bygdene livkjole, altså en kjole uten ermer. På den måten oppnår de en variasjon i garderoben om de er i tjeneste på samme gard i to år.

For tjenestejentene nevner ikke Sundt flere detaljer, men bildet kan fylles ut med noen bevarte draktplagg. Livkjolene som beskrives som lønnsklaer, er ikke bevart verken i Ringsaker eller Rakkestad, så vidt jeg kjenner til.

Men fra Romerike ble et slikt liv stilt ut på bondekvinnelagets utstillinger i 1950-åra. Det kom inn fra Sørums, og er i et rutet verkenstoff. Fasongen viser at livet har akkurat lik fasong som kjoleliv fra samme periode, bare at ermene mangler. Livet er tett i halsen, har breie skulderstykker, brei rygg, og går omtrent til livlinja. Livet er avsluttet både nederst, omkring halsen og ermehullene, og kan ha vært brukt som et løst liv sammen med et skjørt. Men når taksten for tjenerklær så tydelig er livkjole, altså sammensydd liv og skjørt, har slike liv som det fra Sørums sikkert også vært sydd til skjørtet.

Mellom kjolene fra Romerike omkring 1850, peker en rutet verkenkjole fra Ullensaker seg ut (bildet). Den er i dag ved Norsk Folkemuseum, og bærer med seg en interessant kombinasjon av europeisk mote og romerisk husflid. Kjolen er laget i et hjemme-vevd rutet ullstoff med rødt som hovedfarge kontrastert med mørkt (svart?) garn. Fasongen er helt etter 1850-åras mote, med kjolelivet som går ned i en spiss foran, folder og innsnitt som gir vidde over bysten, og trompetermer som er dekorert med et smalt fløyelsband nederst.

Kjolene fra 1850-åra og framover kunne også være todelte. Da gikk gjerne kjolelivet nedenfor livlinja og var sydd slik at skjørt eller kapper struttet ut over hoftepartiet. Denne fasongen viser tydelig hvordan 1700-tallets rokokkosilhuett ble tatt opp igjen, men med nye materialer og litt annerledes snitt. Når slike kjoleliv opptrer uten skjørt i museumssamlinger og på private loft, kan de like gjerne betegnes som trøyer. Et slikt kjoleliv eller trøye fra Nannestad er i dag ved Norsk Folkemuseum. Plagget er sydd av et stripet verkenstoff, og den store nyvinningen som dette plagget viser, er knappene som lukker livet foran. Tidligere var kvinneplagg lukket med heker, snorer og nåler, men nå kom knappene i bruk også for kvinnene.

I Sundts opptegnelser om tjenerklærne opptrer også kombinasjonen kjole og trøye, eller skjørt/stakk og trøye. På de tidlige portrettfotografiene er det oftere kjoler enn trøyer å se, ganske sikkert fordi kjole var finklær, og en pyntet seg for å ta bilde. Men ei dokke fra Nes, nå ved Kvinnemuseet, har kombinasjonen skjørt og trøye. Og sjøl om det er ei dokke, kan den gi verdifull informasjon om plaggkombinasjoner, og ikke minst om undertøy.

*Elen Mathea Bredesen som vokste opp på Hvam, fotografert med høg rynkelue og tørkle utenpå.
Foto: Kongsvinger museums fotoarkiv*

Hele artikkelen om «Pyntesjuka og nøysomme romerikinger – om drakthistorie» er på 17 sider, og forteller mye interessant om klesdraktens historie. Den er illustrert med mange flotte bilder av vester, jakker, kjoler, skjørt, luer og sjal fra Romerike.

Artikkelen er en av 17 artikler i den rikt illustrerte boka «Romerike i dampens tid», som er på 322 sider, koster kr 400,-, og kan kjøpes på Romerike Historielags Hus.

Alle artikler i «Romerike i dampens tid»

1. *Romerike etter 1854*
av Jan E. Horgen
2. *Landbruket 1850-1900 - den første store moderniseringen*
av Tom J. Bauer
3. *Fet - et bygdesamfunn i endring*
av Thomas S. Berg
4. *Strømmen - et tettsted vokser fram*
av Leif Thingsrud
5. *Lillestrøm - kimen til et nytt sentrum*
av Svein Sandnes
6. *Lurkafamilien - ei slekt i Lillestrøm*
av Kari Westbye
7. *Jessheim - et sted blir til*
av Ola H. Fjeldheim
8. *Amerika eller Aker - en kartlegging av utvandringen fra Romerike 1851-1910*
av Elisabeth Koren
9. *Mennesker i utvandringen - tre historier fra Rælingen og Gjerdrum*
av Lene Skovholt og Grete Andersen
10. *Thranebevegelsen på nedre Romerike*
av Nils S. Våge
11. *Formannskapslovene - handlingsrom og modernisering*
av Ola Alsvik
12. *Kirker på Romerike 1850-1900*
av Jan E. Horgen og Kari Westbye
13. *Bygge- og buskikk på Romerike*
av Jan E. Horgen
14. *Dyrkning av Frukttrær og Kjøkkenvækster giver det største Udbytte av Jorden - Hagebruk på Romerike 1850-1900* av Mari Marstein
15. *Sild og poteter - mat og levekår på Romerike 1850-1900*
av Kari Westbye
16. *Pyntesjuka og nøysomme romerikinger - om drakthistorie*
av Bjørn S. H. Haugen
17. *Kongens lystslott og Romerikes kulturlandskap - maleren Joachim Frich*
av Ellen J. Lerberg

